

Балканските четения в Института по славянознание при РАН

„Балканските четения“ (БЧ) са интердисциплинарни симпозиуми с международно участие, които от 1990 г. насам се провеждат веднъж на две години в Отдела „Типология и сравнително езиковедство“ на Института по славянознание при РАН в Москва и се концентрират върху изследване на Балканите като етнокултурно-исторически топос. Идеята за провеждането на подобни редовни научни срещи на специалисти в областта на античната балканистика, фолклора, традиционната култура, литературата, изкуството и езиците от балканския езиков съюз принадлежи на известните основатели на Московския семиотичен кръг Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров, Т. В. Цивьян, Т. М. Николаева и др. (вж. по-подробно МСК 1997).

Конференциите станаха естествено продължение на изучаването в Отдела на средствата за отразяване на модела на света в балканските земи (вж. Цивьян 1991) и на структурата на текста, като „текст“ има широка интерпретация според разбирането на В. Н. Топоров (МСК 1997: 455—515). БЧ имат определено „ядро“ участници — учени, които постоянно четат доклади на балканските симпозиуми и публикуват статии в съответните сборници. Освен организаторите, това са главно съгрудници на Отделите „Етнолингвистика и фолклор“, „История на културата на славянските народи“ и „История на медиевистиката“ на Института по славянознание при РАН, преподаватели и научни работници от Московския държавен университет „М. В. Ломоносов“, от Института за лингвистични изследвания при РАН (Санкт Петербург), слависти и балканисти от чужбина. Към ядрото балканисти на някои заседания се присъединяват и учени от близки специалности (психология, богословие, изкуствознание), които невинаги могат да си намерят „място“ в конкретната тематика на конференциите. През последните години се увеличи и броят на младите изследователи балканисти (аспиранти, младши научни съгрудници).

По традиция преди всяка конференция се публикуват тезиси и материали, а след конференцията — сборници със статии, отразяващи основното съдържание на докладите и допълнени от изследвания, които не са били включени в програмата на научните сесии. Изданията на тезисите обикновено по-разнообразно представят проблематиката на конференцията, понеже много учени изпращат своите съобщения, но по редици причини не могат да вземат участие в симпозиумите. Засега са пуб-

ликувани осем сборника с резюмета и пет издания, сумиращи материалите от проведените конференции.

БЧ се отличават с широк диапазон от хуманитарни проблеми, които са фокусирани изключително върху балканистиката. Ще се спра само върху тези, които непосредствено се отнасят до фолклора, етнолингвистиката и народната духовна култура в тяхното разнообразие (фолклорни текстове и мотиви, обреди, демонология, митология и др.).

Богатството на материала, темите и методите на изследване пролича още в БЧ 1 (1990), които се наричаха „Симпозиум по структура на текста“. Тогава бяха прочетени следните доклади на фолклористична тематика: В. Н. Топоров (Москва) „За една група сърбо-хърватски баения (още веднъж за идеята за възвратността)“; Вяч. Вс. Иванов (Лос Анжелис—Москва)¹ „Структура на индоевропейското баене“; Д. И. Буркхарт (Манхайм) „Опозицията мъжко — женско в балканския модел на света“; А. К. Байбурин (Санкт Петербург) „Първото в традиционните представи у източните и южните славяни“; С. М. Толстая (Москва) „Общи елементи в ритуалното оформяне на раждане и умирање (по материали на балкано-славянските традиции)“; Н. И. Толстой (Москва) „Южнославянските Тодорица/Тодоровден“; Т. В. Цивян (Москва) „Новогръцкият клидон и неговите антични извори“; Т. А. Агапкина (Москва) „Славянските календарни обреди за честването на младоженците“; Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая „Към сравнителното изучаване на митологичните персонажи: *вещица* и *ведьма*“; Г. И. Кабакова (Париж) „Детето на природата в йерархията на кодовете“; Т. Н. Свешникова (Москва) „Някои аспекти на източнороманската медицина“. След конференцията бе издаден том с доклади (Образ мира 1992), в който освен изказванията на конференцията бяха включени много нови изследвания на фолклора и народната култура на Балканите: В. Н. Топоров „Още веднъж за тракийския конник в балканска и индоевропейска перспектива“, Н. И. Толстой „Южнославянските *вучари*. Обред, география и структура“; С. М. Толстая „Към прагматическата интерпретация на обреда и на обредния фолклор“; Т. А. Агапкина „Обредността на Великия пост в традиционния календар на славянските народи“. Публикувани бяха също статиите на А. Г. Григорян (Ереван) „Смях и слово (Грамматика на смеха)“; О. Б. Волозова (Москва) „Сън и приказка“; Д. Буркхарт „Език, социално поведение и култура“; В. Мидер (Ню Хъмпшир) „За природата на пословиците“.

БЧ 2 (1992) също бяха проведени като „Симпозиум по структурата на текста“. Бяха публикувани предварително едноименните тезиси (съст. Н. П. Гринцер, Т. В. Цивян). На симпозиума бяха разгледани проблеми на старогръцките митове: Е. Г. Рабинович (Санкт Петербург) „Още веднъж за Тантал“; също така бяха поставени някои проблеми на балканската, славянската и общоевропейската демонология: Н. А. Михайлов (Удине) „*Ведьма* като архетипен персонаж“; Л. Н. Виноградова „*Русалии* на

¹ Градът се посочва само при първото споменаване на името на автора.

Балканите и у източните славяни: има ли сходни елементи?“. Прозвучаха доклади, в които се изследваха различни аспекти на обредността. В доклада си „Магия срещу смъртта“ С. М. Толстая обърна внимание на прагматиката на ритуалите; А. А. Плотникова (Москва) представи ареалния подход при изучаването на обредните хлябове в доклада си „Лексика и символика на южнославянския коледен хляб *чесница* в географски аспект“; Е. С. Чирева (Москва) анализира гръцките заемки в родопската сватбена терминология; И. А. Седакова (Москва) разгледа въпроса как е отразен традиционният календар в афористиката и народните паремии.

Докладите заедно със студиите на други теми, написани от балканисти, неучаствали в БЧ 2, бяха публикувани в три издания: „Знаци на Балканите“, т. 1—2 (ЗН 1994) и „Символен език на традиционната народна култура“ (СЯТК 1993). В първите две книги в културно-историческа перспектива детайлно се анализират архаични образи (Херакъл, Прометей — в статиите на М. С. Евзлин, Н. А. Михайлов), митологични сюжети и ритуали (Златното руно; обреди, свързани с Дионис, Пан, Диоскурите в статиите на В. Н. Топоров, Е. Г. Рабинович, Е. А. Мончадская, Т. В. Цивян). Отделната книга (СЯТК 1993) изцяло е посветена на фолклористична и етнолингвистична проблематика: Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая „Символният език на предметите: *метла* в славянските обреди и вярвания“; А. А. Плотникова „Коледната символика в терминологията на обредния хляб у сърбите“; В. Ю. Панкова (Москва) „Терминологията и ритуалните функции на хляба в южнославянските родилни обреди“; В. Слэшчов (Москва) „За някои общи черти в украинската и сърбо-хърватската демонология“; Е. Е. Левкиевска „Митологичните имена апотропеи в карпатския ареал“; Л. Г. Невска (Москва) „Концептът *гостенин* в контекста на обредите на прехода“; Е. С. Чирева (Узеньова) „Терминология и география на българската сватба: сватове (речник)“; И. А. Седакова „Обредни алюзии в българските паремии“; Г. И. Кабакова „За жанровите реализации на един митологичен мотив: Митичният персонаж уврежда човека“; Ф. Бадаланова (Лондон) „Култът към св. Константин у българите“.

От третия симпозиум нататък БЧ вече са посветени на определена тема. Сборникът с тезиси БЧ 3 (1994) под редакцията на Н. П. Гринцер, В. Н. Топоров, Т. В. Цивян е озаглавен „Лингво-етнокултурната история на Балканите и Източна Европа“. Тематичността се проявява в единната насоченост на определени секции, като се избира една сфера в традицията, например митологията, или един код — този на движението, или един тип фолклорни текстове (например баения). На БЧ 3 много доклади бяха посветени на античната митология и славянската демонология: В. П. Казанскене (Санкт Петербург) „С кого е делил жертвата си микенският Посейдон“; Т. В. Топорова (Москва) „Към типологичните паралели в областта на митологията“; В. Н. Топоров „Дионис и Артемида: общото и различното“; Н. А. Михайлов „Още веднъж за словенския Курент. Някои паралели“.

Етнолингвистичната секция разглеждаше въпросите на акционалния код на обредите и на ритуалното движение. Тази тема вдъхнови учените, които разгледаха най-различни видове обредно движение, интерпретацията на придвижването и насоките му, акционалната съставка на някои ритуали. С. М. Толстая прочете теоретичния доклад „Към характеристиката на акционалния код в традиционната народна култура“, а също така публикува и съобщението „Сексуалните конотации на глаголите за движение в славянските езици“. Н. И. Толстой също изследва две теми: „Някои форми на обредно ходене“ и „*Спиращи имена* и магическите им функции“. Магията на движението в различните аспекти беше разгледана в няколко доклада: Т. А. Агапкина „Символният език на обредното действие (пускане по вода)“; В. В. Усачова „Движението като компонент на народното лечителство“; Л. Н. Виноградова „*Къде лети вещицата* или сезонните премествания на митологичните персонажи“; Г. П. Клепикова (Москва) „Мотивът *движение-полет* в семантиката на карпатско-балканското *striga*“; И. А. Седакова „Магията на ходенето и ритуалното оформяне на първите детски крачки у южните славяни“. Прозвучаха и доклади, посветени на различни аспекти на вербалните текстове и тяхното функциониране: С. Г. Шиндин (Саратов) „Към типологичната характеристика на персонажите на източнославянските баения“; Е. Е. Левкиевска „Механизми на апотропейната магия у славяните. 1. Моделът на заместване на опасността“; В. В. Кляус „Обреди за предаване на баенията и силата им у източните и южните славяни“. Т. В. Цивян представи балканските легендарни балади за мома овчар („*Kâjka e çobaneshës* — албанската версия на балканския пасторал“).

Гърция от античността до днес с нейните митове, ритуали, фолклор в контекста на балканската духовна култура и взаимовлияния стана основната тема на БЧ 4 (1997). Сборникът с тезиси беше съставен от И. А. Седакова. На този симпозиум и на следващите активно участие започват да вземат сътрудниците на новосъздадената Катедра по византистика и новогръцка филология към Филологическия факултет на Московския държавен университет „М. В. Ломоносов“. Големият научен потенциал на изследователите, които се занимават с интересни, още неизследвани теми, способността им да свързват гръцката култура от Новото време с тази от Стара Гърция допринасят за повишаване на нивото на БЧ. Специалисти по елинистика и византистика прочетоха следните доклади: И. И. Ковалева (Москва) „Митът за Актеон като вариант на космогонията“; А. А. Григориева (Москва) „Към реконструкцията на особеностите на гръцките хлебни изделия“; Ф. А. Елоева (Санкт Петербург) „Към въпроса за устната поетическа традиция на понтийските гърци“; Т. В. Цивян „Класификация по Харон“. В други доклади се търсеше гръцкото влияние върху балканските и южнославянските народни традиции: И. А. Седакова „За балканските зимни сезонни демони“; А. А. Плотникова „*Ламя* в балканските традиции на етнографската съвременност“; Ф. Бадаланова „Нестинарството в България“; Т. Н. Свешникова „Отзвуци на „Александрия“ в източнороманския фолклор“.

„В търсене на *балканското* на Балканите“ — тази тема на БЧ 5 (1999) предполагаше обсъждане на следния въпрос: какво се квалифицира като балканизми, като черти на балканския езиков и културен съюз и служи като отражение на балканската картина на света. Във връзка с това В. Фридман (Чикаго) обърна внимание на балканската идентичност на Балканите („On the complexity of identity in the nineteenth century Balkans as reflected in a multilingual text“). Балканската специфика на традиционната култура се търсеше в съпоставка с общославянската специфика на материала от календарните обреди (Т. А. Агапкина „Балканската проекция на славянската пролетно-лятна обредност“); балканските ритуали за побратимяване се сравняваха със сходни ритуали у източните славяни (С. М. Толстая „По Богу брат. Побратимяването в обредите, вярванията и фолклора на южните славяни“). Л. Раденкович (Белград) разказа за митични персонажи, които са известни у всички славяни (и у европейските народи), като у балканските славяни те развиват специфични черти („Демони от умрели деца у балканските славяни“). Е. Е. Левкиевска изследваше в доклада си *балканското* в карпатската митология. Особеностите на вярванията, свързани със змиите, бяха разкрити от Е. Цървенковска (Скопие) в доклада ѝ „Защита от змии и змията като защитник“. В. В. Кляус съобщи изводите, до които е стигнал, сравнявайки източно- и южнославянските баения. В доклада си О. В. Белова разгледа „Физиолог“ в контекста на балканския фолклор. А. А. Плотникова обсъди географските методи за изучаване на фолклора и на народната култура в доклада си „Ареалният метод в търсене на балканизмите на Балканите“.

Гръцката тема присъстваше и на този симпозиум. Е. Г. Капсоменос (Янина) публикува тезиси на тема „Народна гръцка поезия и локална културна система“, Т. И. Самойленко (Москва) разгледа мотива за антропофагията в новогръцките приказки, Д. А. Яламас (Атина—Москва) съсредоточи своето внимание върху гръцките градски фолклорни песни (*ребетика*), като специално внимание отдели на образа на Харон и на мотива за отвъдния свят.

Шестите Балкански четения (БЧ 6, 2001) се проведоха под наслов „НОМО BALCANICUS: Поведенчески сценарии и културни роли“. Човекът и неговите езикови и семиотични характеристики, обредите и ритуалите, свързани с митологията и демонологията — ето основната насока на докладите, прозвучали на симпозиума. Антропоцентризмът като универсална черта на езика и на културата беше изтъкнат в редица изследвания: О. Младенова (Калгари) „Статусът в традиционния български модел на света“; И. А. Седакова „Съботници на Балканите“; Е. С. Узеньова „Персонажът *булка* в сценария на българската сватба“; Л. Н. Виноградова „*Нова млада* в новото семейство: следсватбеният сценарий“. Демонични черти у маргиналните хора, календарните персонажи и антропоморфните символи също бяха изследвани на конференцията (А. А. Плотникова „Демон-герой на Балканите“; Т. А. Агапкина „Балкано-славянските календарни персонажи и символи“). В. В. Усачова (Москва) направи съобщение „Здравето в жизнения сценарий на българите“.

Освен балкано-славянския материал бяха изследвани още гръцкият (Д. А. Яламас „Жената и любовта в гръцките песни *ребетика*“) и албанският (А. В. Жугра, Л. Н. Каминска (Санкт Петербург) „Отношението към смъртта у албанците на митопоетично и битово ниво“). Вяч. Вс. Иванов разглежда върху обширен индоевропейски материал архетипния сюжет за строителната жертва, като посочи, че след известното проучване на М. Елиаде посоката на изучаването трябва да е в анализа на новото функциониране на сюжета, който се стреми да преодолее трагичността на фаталното в архетипа.

След тази конференция беше подготвен сборник, който излезе като един от томове на поредицата „Славянско и балканско езикознание“ (СБЯ 2003). В него освен посочените по-горе пълни варианти на докладите бяха публикувани и допълнителни, както и модифицирани материали. Ще отбележа по-важните публикации: А. А. Плотникова „Южнославянските персонажи от типа *вила* в светлината на *балканското* на Балканите“; П. Христов (София) „Семейно-родовото жертвоприношение в регионите на българско-сръбското пограничие“; А. В. Жугра, Л. Н. Каминска „Етнолингвистични бележки. „Раждането“ и „умирането“ като пристигане и заминаване в народната традиция на албанците“; А. В. Жугра „За критериите на народното красноречие (по материали от фолклора на северните албанци)“; Т. Н. Свешникова „Ролята на числото в някои типове румънски баения“.

Седмите Балкански четения (БЧ 7, 2003) „В търсене на *ориенталното* на Балканите“ привлякоха много участници. Сборникът с резюмета се оказа толкова търсен, че се наложи да се отпечата допълнителен тираж. В сборника са публикувани 50 резюмета, на конференцията бяха прочетени 30 доклада. Разгледани бяха източните компоненти в езика, фолклора, обредността, архитектурата и литературата на Балканите с особено внимание към проблема за контактите и взаимните влияния. Терминът *Изток* може да се интерпретира различно, по-широко и по-тясно, особено ако става дума за архаични култури. Във връзка с това Вяч. Вс. Иванов посвети своето изследване на въпроса за носителите на старобалканските култури („Източните индоевропейци, анатолийци и носители на старобалканските култури“). С. А. Иванов (Москва) разгледа константинополските амулети и ги постави в контекста на източното и западното във византийския фолклор. Е. С. Узеньова се спря на ориенталните мотиви в терминологията и структурата на българската сватба. Ф. Бадаланова посочи народните версии на Корана у балканските народи, а О. В. Белова обърна внимание на ориенталните мотиви в южнославянските етиологични легенди. Заемките от източните култури (било османската, било друга) са много и те съставят един от критериите за отделянето на балканските езици като особен съюз с определена картина на света. Заетите термини, концепти, фолклорни мотиви или жанрове, ритуали и др. получават на Балканите нов живот и се сливат или със славянския, или с друг национален компонент.

Е. И. Якушкина (Москва) разгледа концепта за „добро дело“, обозначено с турцизма *севан* в речника на народната етика на балканските сла-

вяни. *Изтокът* се рисува като идеалния утопичен топос в гръцките песни *ребетика*, както показва Д. А. Яламас, а пък в народните песни за чужбина *Изтокът* получава амбивалентен статус, както посочи О. А. Бакулева (Москва). К. А. Пономарченко (Климова) (Москва) разгледа източните мотиви в новогръцката митология; Л. Миков (София) в своето резюме обърна внимание на персонажите с ориентални наименования в българската карнавална обредност. Исторически и фолклорни персонажи бяха описани в тезисите на Х. Мевсим (Анкара) за османския султан Мурад I в песента за Мурад и Мара; на фолклорни персонажи бяха посветени и тезисите на А. Хетцер (Бремен) „Турският Настрадаин Ходжа и сефарадският Джоха. За балканския хумор“. „Изтокът се мисли в дихотомен план като противопоставяне на Запада“, посочи в своя доклад Ф. А. Елоева. Не само тя, но и други участници, говорейки за източното, имаха предвид и западното.

В тази светлина при обсъждането на пространствената балканска тематика логично се възприе темата на БЧ 8 (2005): „В търсене на *западното* на Балканите“. В едноименния сборник с резюмета са публикувани над 50 текста, на симпозиума се изказаха 25 докладчици.

С. М. Толстая посвети своя доклад на „Повестта за числата“ в балканския фолклор — апокрифен текст в диалогична форма, който има широко разпространение. На примера на словенския „числов“ текст изследователката показва, че този текст, може би, за разлика от другите славянски версии, е изпитал западно (средиземноморско) влияние. А. А. Плотникова сравни коледната и гергьовската жертва в централния балкански културен съюз и в западните балкански покрайнини. И. А. Седакова представи доклад за западните и псевдозападните български лични имена, като посочи, че тенденцията да се дават на децата престижни или прецедентни имена се съчетава и с активна творческа тенденция, частично обусловена от живата досега практика за подновяване на името на дядовците. Традиционната демонологична проблематика беше представена в докладите на Л. Раденкович „Беркман и други земни духове във вярванията и преданията на славянските народи“, К. Климова „Демоните на мястото в новогръцката традиция“ и Д. Разаускас (Вилнюс) „За едно вероятно балтийско съответствие на името на Орфей като „убит от светкавица“.

На симпозиума бяха засегнати и проблеми, свързани с фолклора и народната религия в анклавите — тема, която през последните години привлича вниманието на научни и теренни работници. Сръбските учени Б. Сикимич (Белград) и С. Златанович (Белград) посветиха своите тезиси на анклавите в Косово; С. Сиднева (Москва) публикува интересни данни за гърците в Италия (Калабрия), където досега се е запазил гръцкият фолклор и хората се самоидентифицират като елини.

Балканските четения имат репутация на научни срещи на много високо ниво, с богата традиция, където учените имат възможност не само да се изкажат по своите теми, но и да чуят компетентни мнения по своите доклади, а също така да участват в разгърнати дискусии, които продъл-

